

ἀλλὰ τέκνον ἐπίγειον, πληθῆϊα τις, οὕτως εἶπειν, στερεῖ ταύτην τῆς τιμῆς τῆς ἀναγκαίας, ὅπως καταστήσῃ αὐτὴν ἐνεργόν, καὶ ποιῆι ἥττον σεβαστὴν ἢ πρότερον. "Ὅθεν κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἀνθρώπων τούτων ἡ ἱστορικὴ ἐκδοχὴ τῆς συνειδήσεως εἶναι ἐπι-
κίνδυνος εἰς τὴν ἠθικότητα").

Ἀπαντῶντες λέγομεν: (1) Καὶ ἐὰν πάντα ταῦτα οὕτως εἶχον; κατ' οὐδὲν θὰ ἐβλάπτετο ἡ ἀλήθεια τῆς διδασκαλίας. Ἄλλο ἀλήθεια καὶ ἄλλο χρησιμότης.

(2) Ἀλλὰ διὰ τί ἡ πίστις, ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι τῆς φύσεως τέκνον καὶ οὐχὶ τοῦ θεοῦ ἢ ἄμεσος φωνή, θὰ ἀφήρῃ ἡμᾶς τὸν σεβασμὸν πρὸς τὴν ἀρετὴν; Ἐὰν πιστεύω εἰς τὸν θεὸν καὶ πιστεύω ὅτι οὗτος εἶναι ἀγαθὸς θεός, θὰ πιστεύω βεβαίως, ὅτι εἶναι ἔλεως καὶ εὐμενῆς πρὸς τὸν νόμον, ὅτι εἶναι αὐτοῦ θέλημα τὸ νὰ ὑπακούω εἰς τὸν νόμον. Καὶ τί μὲ κωλύει νὰ πιστεύω ὅτι ἡ φωνὴ αὐτοῦ λαλεῖ ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ τοῦ γένους, ὅτι ἐν τοῖς ἠθικοῖς πράγμασι φωνὴ λαοῦ εἶναι φωνὴ θεοῦ, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης ἐπὶ τέλους ἐρευνῶσα ἐμπίπτει εἰς τὸ δίκαιον καὶ μεταβιβάζει τὴν ἑαυτῆς γνώσιν ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν; Ὅτε τὸ πρῶτον ἦλθεν εἰς φῶς ἡ θεωρία τῆς ἀνεπίξεως, κατεπολεμήθη ὡς ἐπικίνδυνος εἰς τὴν ἠθικότητα καὶ θρησκείαν· διότι ἐνομίσθη ὅτι, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἀνεφύη ἐξ ἀπλῶν ἀρχῶν καὶ δὲν ἐπλάσθη ἀμέσως ὑπὸ τοῦ θεοῦ, οὐδεμία θὰ ὑπῆρχε χρεῖα τοῦ θεοῦ. Ἀλλὰ κατανοοῦμεν ὅτι, καὶ ἀληθευούσης τῆς θεωρίας τῆς ἀνεπίξεως, ὁ θεὸς δύναται νὰ διατελῇ βασιλεύων. Διὰ τί ὁ θεὸς ἀντὶ τοῦ νὰ ποιήσῃ ἄνθρωπον χοῦν λαβῶν ἐκ τῆς γῆς καὶ ἐμφυσήσας εἰς τοὺς ῥώθωνας αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ποιήσῃ ἀπλᾶ τινὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν ἐμελλεν ὄν οἶον ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὰς περιστάσεις νὰ ἀνελιχθῆ; Ἡ δευτέρα γνώμη εἶναι οὐχ ἥττον λογικὴ ἢ ἡ πρώτη. Καὶ διὰ τί προσέτι δὲν δύναμεθα, ἐὰν ἐπιθυμῶμεν, νὰ πιστεύωμεν ὅτι ὁ θεὸς ἐποίησε κόσμον προωρισμένον κατ' ἀνάγκην νὰ παραγάγῃ ἀνθρωπίνην συν-

1) Καὶ ὁ Guyau, ἀνήκων εἰς τοὺς ἀνελικτικούς, εἶναι τῆς αὐτῆς γνώμης: «Τὸ ἐπιστημονικὸν πνεῦμα, λέγει, εἶναι ὁ ἐχθρὸς παντὸς ὀρμεμφύτου· τείνει νὰ καταστρέψῃ τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος, ἐφ' οὗ τὸ ὀρμεμφυτον στηρίζεται. Πᾶν ὀρμεμφυτον ἐξαφανίζεται πρὸ τῆς συνειδήσεως».

είδησιν ἠθικὴν καὶ γνωστικὴν ; Διὰ τί δὲν θὰ ἐπέτρεπεν ὁ θεὸς νάναφρη ὁ ψυχικὸς βίος, ὅπως ἐπέτρεψε τὴν βλάστησιν τοῦ φυτικού, καὶ διὰ τί καὶ μὴ θαυμάζωμεν συνείδησιν φυσικῶς γεννηθεῖσαν, ὅπως θαυμάζομεν ἄλλὰ τῆς φύσεως γεννίματα;

(3) Καὶ ἐὰν ἡ γνώσις τῆς γενέσεως τοῦ συναισθήματος τῆς ὑποχρέωσης ἠδύνατο νὰ ἐπενέγκη τὴν ἐξάλειψιν τοῦ συναισθήματος τούτου, θὰ συνεπέφερον ἄρα γε καὶ τὴν κατάλυσιν τῆς ἠθικότητος; Δὲν πιστεύω. Ἐὰν ἡ καθ' ἑξὶν ἀσκησις ἀγαθῶν πράξεων καταλήγει εἰς τὸ νὰ ἐπιτελῶνται αὐταὶ ἠδέως, διὰ τί δὲν πρέπει νὰ μανθάνη τις νὰ ποιῇ τὸ δίκαιον, διότι χαίρει ποιῶν τούτο ; Καὶ ἐὰν δύναται νὰ ποιῇ τούτο χαίρων καὶ ἐξ ἀγάπης, διὰ τί ἢ ἀπώλεια τοῦ συναισθήματος τοῦ καθήκοντος θὰ ἐσημαινε τὴν κατάλυσιν πάσης ἀρετῆς; Πρὸς δὲ τούτοις ὁ ἄνθρωπος ὁ ἰκανῶς εὐφυῆς, ὥστε νὰ καταλάβῃ τὰ ὑπὲρ τῆς ἱστορικῆς ἐκδοχῆς ἐπιχειρήματα, θὰ εἶναι ἅμα ἰκανῶς εὐφυῆς ὥστε νὰ ἴδῃ, ὅτι ἡ ἠθικότης ἐν τῷ κόσμῳ δουλεύει εἰς τινὰ σκοπόν, ὅτι οἱ κανόνες τῆς διαγωγῆς δὲν εἶναι ἀπλῶς αὐθαίρετοι προσταγαί, ἀλλὰ παριστῶσι τοὺς ἀναγκαίους ὅρους τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Καὶ ἐὰν πιστεύῃ τούτο, διὰ τί ἔθελε περιφρονησεῖ τὴν ἠθικότητα; Δὲν θὰ ἦτο τούναντίον προθυμότερος ἢ πρότερον νὰ ὀρθοῖ καὶ νὰ διασώζῃ τὸ δίκαιον; Πιστεύω ὅτι τὸ γένος δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἄνευ ἠθικότητος, πιστεύω ὅτι δὲν δύναμαι νὰ ζῶ καὶ νὰ ἀβξάνωμαι ἐν περιέχοντι, ἐν ᾧ οἱ ἠθικοὶ νόμοι διαρκῶς παραβαίνονται, πιστεύω ὅτι ὁ κόσμος εἶναι οὕτω διατεταγμένος, ὥστε ἡ ἀνηθικότης δὲν δύναται νὰ εὐδοκιμῇ ἐν αὐτῷ ἐπὶ μακρὸν—διὰ τί λοιπὸν θὰ ἐγινόμην ἀνήθικος, ἀπλῶς διότι ἀνεκάλυφα, ὅτι ἡ ἐν ἐμοὶ φωνὴ, ἡ ἐποτρύνουσα με πρὸς τὸ δίκαιον δὲν ἐποιήθη ἡμέραν τινὰ καὶ ὅτι θὰ μὲ διδάσκη ἀεὶ τὰ κρείττω, καθ' ὅσον ὁ κόσμος προάγεται;¹⁾).

1) *Sidgwick, Methods of Ethics*; «Ὁ ὀφελιμοκρατικὸς ὀφείλει παντελῶς νὰ αποκρούῃ τὴν κατὰ τῆς ὑφισταμένης ἠθικότητος ὡς τινος ἀπλῶς ἐξωτερικοῦ καὶ συνθηματικοῦ πράγματος στασιαστικὴν διάθεσιν, εἰς ἣν τείνει πάντοτε νὰ ἐμπέσῃ ὁ διασκεπτικὸς νοῦς, εὐθὺς ὡς πεισθῇ ὅτι οἱ κανόνες αὐτῆς δὲν εἶναι ἐσωτερικῶς λογικοί. Ὄφείλει δ' ὡς εἰκὸς νὰ αποκρούῃ ὡσαύτως ὡς βεσιδαίμονα καὶ τὸν πρὸς αὐτὴν σεβασμὸν ὡς πρὸς ἀπόλυτον νό-

(4) Οὐδεὶς ἐκ τῶν προτέρων λόγος ὑπάρχει, δι' ὃν θὰ ἡδύνατο νὰπολέσῃ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ φύσιν ἄνθρωπος κατανοῶν τὴν γένεσιν αὐτῆς. Οὐδὲ τὰ γεγονότα, ἅτινα πάντως παρέχουσι τὴν σπουδαιοτάτην μαρτυρίαν, ἀποδεικνύουσιν ὅτι συμβαίνει τι τοιοῦτον. Δὲν πιστεύω, ὅτι οἱ ὑπέρμαχοι' τῆς ἱστορικῆς θεωρίας, ἄνδρες, οἷοι οἱ δύο Mill, ὁ Δαρβίνος, ὁ Σπέντερος, ὁ Wundt, ὁ Höffding καὶ ὁ Paulsen εἶναι ἤττον ἠθικοὶ τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Martineau. Ἡ δὲ κατανόησις τῆς γενέσεως τῆς συνειδήσεως τόσον φθείρει τὴν συνείδησιν, ὅσον ἡ κατανόησις τῆς ψυχολογίας τοῦ θάρρους καθιστᾷ τινὰ δειλὸν ἢ ἡ γνῶσις τῶν ὄρων τοῦ ὄραν καὶ ἀκούειν ποιεῖ τινὰ τυφλὸν καὶ κωφόν. Δὲν εἶναι εὐχερές τι ἡ κατάλυσις τῆς ἀγωγῆς δλοκλήρου βίου¹⁾). Θὰ ἦτο δὲ χρεῖα ἀγῶνων καὶ κόπων συστηματικῶν, ὅπως λυθῆ ὁ μετὰ τῶν ἠθικῶν συναισθημάτων συνειρμὸς τῶν παραστάσεων τρόπων τινῶν τοῦ πράττειν. Διὰ τί ἡ φιλόσοφος ὁ τὴν ὠφέλειαν τῶν συναισθημάτων τούτων καταλαμβάνων θὰπεπειράτο νὰ ἐκριζώσῃ αὐτά; Δὲν θὰ ζητήσῃ τὴν ἀπάλιν νάναπτύξῃ μᾶλλον καὶ νὰ ἐπισχύσῃ καὶ ἐμπεδώσῃ αὐτά, νὰ προσάψῃ αὐτὰ εἰς μορφὰς τοῦ πράττειν, ἃς ἡ προαγομένη διάνοια αὐτοῦ εὑρίσκει οἷσας καλλίστας;

ιον ἢ θεῖόν τινα κώδικα, καθὼς ἐπιμένουσι φρονοῦντες εἰ κατ' ἐνόρασιν ἠθικοί. (Συγχρόνως δὲ τὸ συναισθημα, ὅπερ πλὴν ἄλλων καὶ ὁ Κάντιος ἠεράνισε μετ' ἰδιαιτέρας δυνάμεως, δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸ ὠφελιμοκρατικὸν δόγμα²⁾ δὲν πρέπει δ' ὅμως νὰ συνάπτεται πρὸς τινὰς δευτερευόντας κανόνας διαγωγῆς). Ἀλλὰ θὰ πρκατηρῆ τὰύτην φυσικῶ τῶ λόγῳ μετ' ἐκπλήξεως καὶ εὐλαβείας ὡς τι θυμάσιον πλάσμα τῆς φύσεως, ὡς τὸ ἐποτέλεσμα μακρῶν ἀναπτύξεως, ἐμφανίζον ἐν π.λλοῖς τὴν αὐτὴν λειτουργίαν τῶν μέσων πρὸς τὰς ἐπιπλόκους ἀπαιτήσεις καὶ χρεῖας προσαρμογῆς, ἣν δεικνύουσιν καὶ αἱ περιτέχνως ἐξεργασμέναι κατασκευαὶ τῶν φυσικῶν ὀργανισμῶν. Θὰ μεταχειρίζεται αὐτὴν μετ' εὐλαβοῦς λεπτότητος ὡς μηχανισμόν συζκεκροτημένον ἐκ τοῦ ροῦθου στοιχείου γνωμῶν καὶ διαθέσεων, ὧν ἡ ἀπκρίτητος βοήθεια παράγει διηνεκῶς τὸ πραγματικὸν ποσὸν τῆς ἀνθρωπίνης εὐδαιμονίας, ὡς μηχανισμόν, ὃν «οὐδεὶς πολιτικὸς ἢ φιλόσοφος» θὰ ἡδύνατο νὰ τεχνουργήσῃ, ἀλλ' οὐδ' ἄνευ ἢ τραχυτέρα καὶ πκχυλιωτέρα μηχανή τοῦ θετοῦ δικαίου δὲν θὰ ἡδύνατο νὰ λειτουργῆ διαρκῶς, τοῦ δὲ ἀνθρώπου ὁ βίος θὰ καθίστατο κατὰ τὴν ἐμπκντικὴν ρῆσιν τοῦ Hobbes «μονήρης, ἄθλιος, ρυπαρὸς, κτηνώδης καὶ βραχύς».

1) Πρὸβλ. τὰ τοῦ *Turgenieu* διηγήματα: «Ἡ νὰκ γενεά», «Πκτέρες καὶ υἱοί» καὶ τοῦ *Dostojewski* «Ἀμάρτημα καὶ τιμωρία».

Ἡ φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ ἡμῶν πίστις ἔχει, ὡς ὁ Paulsen λέγει, εἰς τὰς ἡμετέρας πράξεις ῥοπὴν πολὺ ἐλάττωνα τῆς συνήθως νομιζομένης. Πολλοὶ ἄνθρωποι, πιστεύοντες εἰλικρινῶς εἰς τὴν συνείδησιν ὡς εἰς θεῖαν φωνήν, καὶ παραδεχόμενοι ὅτι ὑπάρχει μέλλουσα ζωὴ, ἐν ἣ ὁ δίκαιος ἀμειβεται καὶ ὁ ἄδικος κολάζεται, πράττουσιν οὕτως, ὡς εἰάν μήτε συνείδησιν εἶχον μήτε φόβον τοῦ ἔδου. Ἡ διαγωγὴ ἔρτηται ἐκ τοῦ χαρακτῆρος, ὁ χαρακτῆρ ἐκ τῶν παραστάσεων, ὁρμῶν καὶ συναισθημάτων ἀπάντων ὁμοῦ, οὐχὶ δὲ μόνον ἐκ τῶν παραστάσεων. Ἀνάτρεψε τὸν παῖδα πρεπόντως, ἐμφύτευσον ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἠθικὰς ἕξεις, διέγειρον ἐν αὐτῷ συναίσθημα συμπαθείας πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, καὶ τότε δύνασαι ἀδεῶς νὰ πολύσης αὐτὸν ἐλεύθερον ἐν τῷ κόσμῳ. Ἄλλ' εἰάν λέγῃς πρὸς αὐτὸν, ὅτι ὀφείλει νὰ ὑπακούῃ εἰς τὸν ἠθικὸν νόμον ἀπλῶς ὡς ὄντα τοῦ θεοῦ θέλημα καὶ δι' οὐδένα ἄλλον λόγον, ἢ ἠθικότης αὐτοῦ, εἰάν ποτε ἀπολέσῃ οὗτος τὴν εἰς θεὸν πίστιν, θὰ στερῆται ἔρεισματος καὶ αὐτὸς θὰ καταφρονῇ τοῦ νόμου, ὅπως ἀπλῶς ἐπιδεικνύῃ τὴν ἑαυτοῦ ἐλευθερίαν, τὰ φῶτα καὶ τὴν σοφίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙV.

Ο ΕΣΧΑΤΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ¹⁾

1. **Ἡ Συνείδησις ὡς κανὼν.**—Τὸ πρῶτον ἡμῶν ἐρώτημα ἦτο : διὰ τί οἱ ἄνθρωποι κρίνουσιν ἢ ἐκτιμῶσιν, καθ' ὃν τρόπον κρίνουσιν ἢ ἐκτιμῶσιν ἐν τῇ ἠθικῇ; Διὰ τί πράξεις τινὰς καλοῦσι δικαίας καὶ ἄλλας ἀδίκους; Πρὸς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀπηντήσαμεν ψυχολογικῶς, τ. ἔ. κατεδείξαμεν τὰς ψυχικὰς καταστάσεις, ἐξ ὧν ἤρτηται ἡ ἠθικὴ κρίσις. Εὐρομεν δ' ὅτι συναισθηματὰ τινα συνείρονται πρὸς τινὰς παραστάσεις πράξεων καὶ ὅτι ἔνεκα τῶν συναισθημάτων τούτων ἐκφέρομεν κρίσεις ἠθικὰς. Πάντας τοὺς ψυχικοὺς τούτους ὄρους τῆς ἠθικῆς κρίσεως περιλάβομεν ἐν τῷ ὄνοματι **συνείδησις**, καὶ κατεστήσαμεν φανερὸν ὅτι κρίνουσιν οἱ ἄνθρωποι, καθὼς κρίνουσι, διότι ἔχουσι συνείδησιν. Ἐξητάσαμεν προσέτι τὰς περὶ τοῦ συμφύτου τῆς συνειδήσεως δόξας τῶν παντοίων αἱρέσεων καὶ σχολῶν καὶ κατηντήσαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ συνείδησις οὔτε ἔμφυτος εἶναι ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, καθ' ὃν ἐννοοῦσι τρόπον οἱ ἐνορῶντες, οὔτε ἀπότοκος ἀτομικῆς ἐμπειρίας, ὡς οἱ τούτων ἀντίπαλοι ἰσχυρίζονται, ἀλλ' ὅτι ὑπάρχει στοιχεῖόν τι ἀληθείας ἐν ἑκατέρῃ τῶν σχολῶν τούτων. Μετ' ἐκείνης μὲν συνωμολογήσαμεν ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι ἐνόρασις, μετὰ ταύτης δέ, τῆς ἐμπειρικῆς, ὅτι ἔχει ἀρχὴν καὶ γένεσιν.

Ἄλλὰ τὸ ἐπίτευγμα ἡμῶν τοῦτο δὲν ἐπαρκεῖ οὐδ' ἐπαναπαύει εἰσέτι ἡμᾶς. Κρίνουσιν οἱ ἄνθρωποι καθὼς κρίνουσι, διότι

1) Ὅρα βιβλιογραφίαν ἐν κεφαλαίῳ V:

Fr. Thilly—Γ. Γρατσιαίου. Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἠθικὴν

ἔχουσι συνείδησιν· καλοῦσι πράξεις τινὰς δικαίας ἢ ἀδίκους, διότι οὕτω λέγει πρὸς αὐτοὺς ἡ συνείδησις. Ἄλλ', ἐρωτῶμεν, διὰ τί ἡ συνείδησις λέγει πρὸς αὐτοὺς οὕτω; Διὰ τί τὰ συναισθήματα ἐπιλοκιμασίας (καὶ ἀποδοκιμασίας) καὶ τὸ συναισθημα τοῦ καθήκοντος παρακολουθοῦσι τὰς παραστάσεις τινῶν πράξεων; Ἄρα γε διότι οἱ γονεῖς ἡμῶν καὶ οἱ διδάσκαλοι, οἱ νῦν καὶ οἱ πάλαι, παρεσκεύασαν πρὸς ἡμᾶς τὴν σύνδεσιν ταύτην; Ἄλλὰ τίς πάλιν πρὸς τούτους παρεσκεύασε τὴν σύνδεσιν; Τίς ἢ ἔκπαλαι καὶ ἀρχήθεν τὸ γεγονὸς διέπουτα ἀρχή; Τίς ὁ ἔσχατος λόγος, δι' οὗ πράξεις τινὲς κρίνονται, καθὼς κρίνονται; Ἐν ἄλλαις λέξεσι τίς ὁ ἔσχατος λόγος τῶν ἠθικῶν διακρίσεων, διὰ τί τὸ δίκαιον εἶναι δίκαιον καὶ τὸ ἀδίκον ἀδικόν; Τί δ' ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει εἶναι τὸ ποιοῦν αὐτὸ δίκαιον ἢ ἀδικόν; Διὰ τί εἶναι δίκαιον τὸ λέγειν τᾶληθῆ καὶ ἀδικόν τὸ ψεύδεσθαι καὶ κλέπτειν;

2. **Ἡ θεολογικὴ ἐκδοχὴ.**—Ἀπλῶς διότι ὁ θεὸς ἠθέλησε τοῦτο, ἀποκρίνεται σχολῆ ἰδρυθεῖσα ὑπὸ τῶν ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι ἀκμασάντων Σχολαστικῶν Duns Scotus καὶ Γουλιέλμου Occam. Ὁ θεὸς ἐποίησε τὴν ἠθικὴν σύνδεσιν. Κλοπὴ καὶ ψεῦδος εἶναι ἀδίκαια, διότι οὕτως ἔδοξε τῷ θεῷ. Ἐὰν δ' οὗτος ἔβριζεν, ὡς θὰ ἠδύνατο καὶ θὰ εἶχε τὴν ἐξουσίαν νὰ ὀρίσῃ, ὅπως ταῦτα εἶναι δίκαια, τὸ κλέπτειν καὶ ψεύδεσθαι θὰ ἦσαν δίκαια. «Ὁ θεὸς δὲν ἀπαιτεῖ πράξεις, διότι εἶναι ἀγαθαί,» λέγει ὁ παλαιὸς Σχολαστικὸς Gerson, «ἀλλ' εἶναι ἀγαθαί, διότι ἀπαιτεῖ αὐτάς, καθὼς ἄλλαι εἶναι κακαί, διότι ἀπαγορεύει αὐτάς»¹⁾. Δυνάμεθα τὴν σχολὴν ταύτην νὰ καλῶμεν **θεολογικὴν**.

3. **Ἡ δημώδης ἐκδοχὴ.**—Οὐχί, λέγουσιν ἄλλοι τινὲς σοφροὶ πράξεις τίς εἶναι ἐσωτερικῶς καὶ καθ' ἑαυτὴν δικαία ἢ ἀδικός. Εἶναι ἄτοπον νὰ ἐρωτῶμεν διὰ τί τὸ ψεύδεσθαι καὶ κλέπτειν εἶναι ἀδίκαια. Αἱ ἠθικαὶ ἀλήθειαι εἶναι οὐχ ἤττον αὐτόδηλοι παρὰ τὰ γεω-

1) Πρὸς. Janet, *Morale*. Lecky, *History of European Morals*, σελ. 17 κέ. Κατὰ τὸν Καρτέσιον ἡ θεία βούλησις ποιεῖ πάσας τὰς ἠθικὰς διακρίσεις· αὕτη δύναται νὰ ποιῇ τὸ ἀγαθὸν κακόν. Ὅρα τὰς τούτου «*Meditationes, Respons. ad VI. object.*»

μετρικὰ ἀξιώματα. Ὅσον δὲ δυνάμεθα νὰ ἐρωτήσωμεν διὰ τί δύο καὶ δύο ποιοῦσι τέσσαρα, τόσον διὰ τί τὸ κλέπτειν εἶναι ἄδικον. Αἱ ἠθικαὶ καὶ ἀλήθειαι εἶναι ἀπολύτως ἀληθεῖς, εἶναι ἀναγκαῖαι ἀλήθειαι· δὲν δυνάμεθα νὰ ρηθῶμεν εἰς ταύτας τὴν ἡμετέραν συγκατάθεσιν, καίτοι δὲν δυνάμεθα νὰ ποδείξωμεν αὐτάς. Καὶ ὁ θεὸς, καθὼς εἶναι δεδουλευμένος ὑπὸ τῶν μαθηματικῶν ἀληθειῶν καὶ δὲν δύναται τὰ δις δύο νὰ ποιήσῃ ἄλλο τι ἢ τέσσαρα, οὕτως εἶναι δεδουλευμένος ὑπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ δὲν δύναται τὸ κλέπτειν νὰ ποιήσῃ δίκαιον¹⁾. Πρᾶξις τις εἶναι δίκαια ἢ ἄδικος, διότι ἡ συνείδησις λέγει μοι οὕτω, καὶ μοι λέγει οὕτως ἡ συνείδησις, διότι οὕτως ἔχει. Ἐπέκεινα δὲ τῶν λόγων τῆς συνειδήσεως δὲν δυνάμεθα νὰ προβῶμεν²⁾. Ἄς καλῶμεν τὴν σχολὴν ταύτην **δημῶδη** ἢ σχολὴν τοῦ **ὑγιοῦς κοινοῦ νοῦ** (common - sense school).

4. **Ἡ τελολογικὴ ἐκδοχή.**—Ἄλλ' ἢ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὄρεξις τοῦ εἰδέναι εἶναι οὕτως ἰσχυρά, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατόν νὰ πληρωθῇ διὰ τοιούτων δογματικῶν ἀποφάνσεων. Ὁ φιλοσοφικῶς διασκοπῶν ζητεῖ αἷτια καὶ δὲν ἐπαρκεῖται εἰς λέξεις. Ἄρχεται ἀκριβῶς ἐκεῖθεν, ἔνθα ὁ δημῶδης νοῦς καταλείπει τὴν ζήτησιν ὡς ἀνωφελεῖ ἢ ἀδύνατον. Ἐφιέμεθα νὰ μάθωμεν διατί πρᾶξις τις εἶναι δίκαια, τί ποιεῖ ταύτην δίκαιαν, καὶ λαμβάνομεν τὴν δογματικὴν ἀπόκρισιν, ὅτι εἶναι δίκαια καθ' ἑαυτήν, ὅτι εἶναι ἀπολύτως δίκαια, ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος τῆς δικαιοσύνης αὐτῆς ἐπέκεινα τῆς συνειδήσεως τῆς ὑπαγορευούσης αὐτήν, ἢ ὅτι εἶναι δίκαια, διότι ὁ θεὸς θέλει τοῦτο: *car tel est son bon plaisir!* Εἴμεθα λοιπὸν πρόθυμοι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ συνείδησις ὑπαγορεύει ταύτην καὶ ὅτι τὸ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ὑπαγορευόμενον εἶναι πρὸς καιρὸν δίκαιον. Ἄσμενοι δὲ προσέτι ὁμολογοῦμεν ὅτι αὕτη εἶναι τοῦ θεοῦ θέλημα. Ἄλλ' ἐπιθυμοῦμεν νὰ γινώσκωμεν διὰ τί ἡ συνείδησις λέγει πρὸς ἡμᾶς, καθὼς λέγει, τί ὁδηγεῖ καὶ διέπει ταύτην ἐν ταῖς ἀποφάνσεσιν αὐτῆς, τίς ἢ ἀρχὴ ἢ τὸ κριτήριον

1) Πρβλ. Θωμᾶν τὸν Ἀκυνάτην καὶ τὴν σχολὴν αὐτοῦ.

2) Πρβλ. τοὺς κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον ἐγορῶντας, περὶ ὧν διελάβομεν ἐν κεφ. II, § 3.

ἢ ὁ κανὼν ὁ εἰς τὰς κρίσεις αὐτῆς ὑποκείμενος. Καὶ ἐὰν δ' ὁ θεὸς ἐποίησε τὸ δίκαιον δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον ἄδικον, θέλομεν νὰ μάθωμεν διὰ τί ἐποίησε τοῦτο, διὰ τί τὸ κλέπτειν ἐποίησεν ἄδικον, τίνα λόγον εἶχε νὰ ποιῆσῃ τοῦτο, τίνα σκοπὸν προετίθετο βουλευθεὶς τοῦτο. Ὅσακις εὐρίσκομεν ὀρμέφυτόν τι, ἀνιχνεύομεν καὶ ἀναζητοῦμεν τὴν ἐξήγησιν αὐτοῦ, τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, ἐὰν τίνα ἔχη. Ἐρωτῶ διὰ τί τρώγομεν, πίνομεν καὶ κοιμώμεθα, καὶ ὑμεῖς μοὶ λέγετε μετὰ τινος σαρκαστικῆς μειδιάματος, διότι πεινώμεν, διψῶμεν καὶ εἴμεθα κεκμηκότες, ὅπερ, καίτοι ὄν παντάπασιν ἀληθές, ὅμως δὲν εἶναι ἀπόκρισις πρὸς τὸ ὑπ' ἐμοῦ ἐρωτώμενον. Ἐπιθυμῶ νὰ μάθω τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως τοῦ τρώγειν, πίνειν, κοιμᾶσθαι, τὸν σκοπὸν τῶν διὰ τῶν λειτουργιῶν τούτων διωκόμενον καὶ ἐκπληρούμενον, τὰς ἀρχὰς ἐφ' ὧν αὐταὶ στηρίζονται.

5. **Τελολογικὰ ἐπιχειρήματα.**— Ἄς ἴδωμεν, ἐὰν δυνάμεθα νὰ εὑρώμεν ἀπάντησιν τίνα πρὸς τὴν ἐμὴν ἐρώτησιν. Τίς ὁ ἔσχατος λόγος τῶν ἠθικῶν διακρίσεων; Διὰ τί εἶναι δίκαιον τὸ λέγειν τὴν ἀλήθειαν καὶ ἄδικον τὸ ψεῦδεσθαι καὶ κλέπτειν; Αἱ ἐπόμεναι σκέψεις δύνανται νὰ παράσχωσιν ἡμῖν τὴν ἀπάντησιν.

(1) Πᾶσα ἐκουσία πράξις στοχάζεται τέλος τινός· ὀρεγόμεθα νὰ ἐπιτελέσωμεν σκοπὸν τίνα. Τῷ ὄντι δὲ πᾶσα πράξις τείνει νὰ πραγματώσῃ τέλος ἢ σκοπὸν τίνα, καὶ αὐτὴ ἢ ὀρμέφυτος καὶ αὐτόματος πράξις. Ἐν αὐτῇ τῇ τῶν πραγμάτων φύσει ἔγκειται, ὥστε πράξεις καὶ ἐλατήρια νὰ παράγωσιν ἀποτελέσματα. Ἐὰν λοιπὸν ἀνθρωπίνῃ τις διαγωγῇ εἶναι βουλευτὴ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐὰν ἡ βούλησις πάντοτε διώκει ἀποτελέσματα, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ἠθικὴ διαγωγὴ διώκει ἀποτελέσματα, ὅτι ἐκπληροῖ τέλη ἢ σκοποὺς ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἐπιθυμητούς. Δὲν θὰ ἐσφαλλόμεθα δὲ λέγοντες ὅτι τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα εἶναι τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς ὁ ὑπαρκτικὸς λόγος.

(2) Διασκοποῦντες τοὺς τρόπους τοῦ πράττειν, οὕς ἢ καθ' ἡμᾶς γενεὰ καλεῖ δικαίους καὶ ἀδίκους, εὐρίσκομεν ὅτι οἱ καλούμενοι δίκαιοι ἢ ἀγαθοὶ παράγουσι καθ' ὅμοιον τρόπον ἀποτελέσματα διάφορα τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀδίκων ἢ κακῶν καλουμένων, καὶ ὅτι ἐκείνων μὲν ἀποτελέσματα προκρίνονται, ἀρέ-

σκουσιν, ἐπιδοκιμάζονται, τούτων δὲ κατακρίνονται, ἀπαρέσκουσιν, ἀποδοκιμάζονται. Ἀπιστία, συκοφαντία, κλοπή, προδοσία, φόνος καὶ τὰ ὅμοια παράγουσιν ἀποτελέσματα, ἅπερ καλοῦμεν ὀλέθρια καὶ κακὰ· πίστες, τιμιότης, χρηστότης, εὐνοία, δικαιοσύνη παράγουσιν ἀγαθὰ ἀποτελέσματα. Ὁ κόσμος εἶναι οὕτω διατεταγμένος, ὥστε ὀρισμένα πράξεις νὰ ἔχωσι κατ' ἀνάγκην ὀρισμένα ἀποτελέσματα, καὶ ἡ φύσις ἢ ἀνθρωπίνη εἶναι οὕτω πεποιημένη, ὥστε τινὰ μὲν ἀποτελέσματα νὰ εἶναι ἐπιθυμητά, τινὰ δὲ μισητά. Ὁ φόνος συνεπάγεται κακὰ πάμπολλα: τὴν ἀπώλειαν τοῦ θύματος καὶ τῶν τούτου ἐν τῷ βίῳ ἐλπίδων, ἀλγεινά συναισθήματα καὶ πόθον ἐκδικήσεως ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἐπιζώντων συγγενῶν, καθολικὴν λύπην καὶ τι συναίσθημα ἐπισφαλείας καὶ κινδύνου ἐν τῇ ὅλῃ κοινωνίᾳ. Καὶ ἡ οἰκογένεια δὲ τοῦ φονευθέντος δυνατὸν διὰ τῆς ἀπωλείας τοῦ προστάτου αὐτῆς νὰ πάθῃ ὀλέθριαν ζημίαν· καὶ ἄλλοι δὲ πολλοὶ διὰ τὴν ἐκείνης δυστυχίαν ἐμμέσως συμπάσχουσιν καὶ παραβλάπτονται. Ὁ φονεὺς δ' αὐτὸς δὲν δύναται νὰ ζῆ τὸν βίον τῆς εἰρήνης καὶ ἀσφαλείας, ὃν διήγετο πρὸ τοῦ κακουργήματος. Ἐφείλκυσεν ἐφ' ἑαυτὸν τὴν ὀργὴν τῶν ἄλλων, μὴ σκοπούμενης τῆς ἐκ τῶν νόμων τιμωρίας, ἣτις ἐπαπειλεῖται αὐτῷ. Τὸ σημεῖον τοῦ Κάιν εἶναι ἐπ' αὐτοῦ, τὸ αἷμα τοῦ θύματος αὐτοῦ ἀναβοᾷ ἐκδικήσιν, οἱ ἄνθρωποι φοβοῦνται καὶ μισοῦσιν τοῦτον καὶ αὐτὸς πάλιν φοβεῖται καὶ ἀντιμισεῖ ἐκείνους. Τοιαῦτα καὶ ἄλλα πολλὰ παραπλήσια ἀποτελέσματα παρέπονται κατ' ἀνάγκην εἰς τὸ ἔγκλημα καὶ ἐν τῇ πρωτογενεστάτῃ καταστάσει τῆς κοινωνίας. Καὶ θὰ ἦτο τῶν ἀδυνάτων νὰ συμβιῶσιν ἄνθρωποι ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐν ἣ πράξεις, τοιαῦτα ἐπιφέρουσαι ἀποτελέσματα, θὰ ἐγίνοντο συνήθεις. Κοινωνία, ἥς τὰ μέλη ψεύδονται, κλέπτουσι καὶ φονεύουσι καὶ ἄλλως καταφρονοῦσιν ἀλλήλων, ἐνθα τὸ κακὸν δὲν τιμωρεῖται καὶ τὸ ἄδικον δὲν ἐπανορθοῦται, ἐνθα αὐτοὶ οἱ κλέπται καὶ πανούργοι πρὸς ἀλλήλους διαμιλλῶνται, δὲν δύναται νὰ προκόπη καὶ νὰ εὐδοκιμῇ. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀσφαλῆς καὶ ὀρθὴ ἡ γνώμη, ὅτι ταῦτα ἀποτελέσματα, ἐσωτερικά τε καὶ ἐξωτερικά, εἶναι τὸ παντὸς λόγου ἄξιον ἐν τῇ ἠθικῇ;

(3) Παρατηροῦμεν προσέτι ὅτι, ὅσάκις ἡ συνείδησις ἐπιλείπει

ἡμᾶς καὶ δὲν δεικνύει ἡμῖν πῶς πρακτέον, ἐπιχειροῦμεν πολλάκις νὰ συλλογισθώμεθα περὶ τῆς διαγωγῆς ἡμῶν. Τίς θὰ ἦτο, ἐρωτῶμεν ἡμᾶς αὐτούς, ἢ ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τοὺς ἄλλους καὶ ἐπὶ τὴν κοινωνίαν καθ' ὅλου ἐπιδράσις τῆς τοιαύτης πράξεως; Δύναμαι δ' ἐντελῶς νὰ ἐπιδοκιμάζω τρόπον τινὰ τοῦ πράττειν, ὃν ἐπεδίωξα καὶ ὃν ἄλλως πᾶς ἕκαστος συνιστᾷ, ἄχρις οὗ ἡμέραν τινὰ μοὶ καταστῆ φανερὸν ὅτι ἡ διαγωγή μου μέλλει νὰ βλάψῃ ἐμὲ καὶ τοὺς ἄλλους, καὶ τότε μεταβάλλω τὴν ἐμὴν κρίσιν. Καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους δέ, οὓς προτρεπομεν ἐπ' ἀρετήν, συχνάκις καταδεικνύομεν τὰ ἐπακολουθήματα τῶν ἀδίκων καὶ δικαίων πράξεων. Φαινόμεθα μετ' ἀγωνίας πειρώμενοι νὰ δικαιολογῶμεν τὸν νόμον ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτοῦ. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος λέγει: «Εἰ δὲ διὰ βρώμα ὁ ἀδελφός σου λυπεῖται, οὐκ ἔτι κατὰ ἀγάπην περιπατεῖς· μὴ τῷ βρώματί σου ἐκείνον ἀπόλλυε, ὅπερ οὗ Χριστὸς ἀπέθανε». «Καλὸν τὸ μὴ φαγεῖν κρέα, μηδὲ πιεῖν οἶνον, μηδὲ ἐν ᾧ ὁ ἀδελφός σου προσκόπτει ἢ σκανδαλίζεται ἢ ἀσθενεῖ,»¹⁾ τ.ἔ. μὴ ποίει τινὰ πράγμα ἕνεκα τοῦ ἀποτελέσματος τοῦ παραδείγματος σου. Πολλάκις δὲ καὶ ἐπὶ παιδας, οὐχὶ πάντοτε συνορῶντας τὸ καλούμενον αὐτόδηλον, τοῦ ἠθικοῦ νόμου, πειρώμεθα νὰ σκῆζωμεν ροπὴν δεικνύοντες πρὸς αὐτοὺς τὰ ἀποτελέσματα τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου. Παρατρυνόμεθα προσέτι ἐνίστε νὰ δικαιωπράγῳμεν ἐκ τοῦ ὅτι ὁ θεὸς θέλει τὸ καλὸν ἡμῶν καὶ ἐκ τοῦ ὅτι τοῦτο πραγματοποιῆται διὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

(4) Μελετῶντες τὴν ἠθικότητα ποικίλων φυλῶν καὶ χρονικῶν περιόδων παρατηροῦμεν ὅτι ἐξαίρονται ἐμφαντικῶς τρόποι τινὲς τοῦ πράττειν εἰδικῶς προσαρμοζόμενοι πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς ὄρους τῶν καιρῶν. Ἐνθα οἱ ἄνθρωποι συμβιστεύουσι κατ' οἰκογενείας ἢ κατὰ φυλὰς καὶ μόνον περὶ τῶν ἑαυτῶν οἰκείων φροντίζουσι, ἐκεῖ τὸ κύριον μέλημα φαίνεται ὅτι εἶναι πῶς νὰ μόνωνται ἄλλας οἰκογενείας καὶ φυλὰς ἐπιπιπτούσας κατ' αὐτῶν. Ἐν τοιαύτῃ δὲ κοινωνίᾳ ἡ τοῦ αἵματος ἐκδίκησις εἶναι καθήκον ἱερὸν καὶ ἡ πρὸς τὴν φυλὴν ἀπιστία κακούργημα στυγερὸν. Ἐν

1) Πρὸς Ῥωμαίους, XIV, 14—23.

μᾶλλον προηγμέναις κοινωνίαις, περὶ ἃς οἰκοῦσι φιλοπόλεμοι λαοί, ὅπακοῦ εἰς τὸ κῦρος τοῦ ἄρχοντος καὶ ἀνδρεία πολεμικῆ εἶναι αἱ μέγιστα ἀρεταί. Ἐπιτάττονται δὲ καὶ κρίνονται ὡς ἠθικαὶ τοιαῦται πράξεις, αἵτινες συντελοῦσιν εἰς τὴν σωτηρίαν τῆς κοινωνίας καὶ εἰς τὴν διατήρησιν καὶ αὔξησιν τῶν κτήσεων αὐτῆς· πᾶν δὲ τὸ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐναντιούμενον καταδικάζεται. Ἡ παιδοκτομία πολλάκις ὑπολαμβάνεται νόμιμος, ὅπου πολλαπλασιασμός τῶν μελῶν τῆς φυλῆς νομίζεται ἐπικίνδυνος εἰς τὴν εὐτυχίαν αὐτῆς. Γέροντες φονεῦνται δίχα τινὸς ἐλέγχου τῆς συνειδησεως, εἰάν ἡ παρουσία αὐτῶν καταστῆ ὀχληρά. Ἀσθενῆ παιδία καὶ τινα τοῦ θήλεος γένους θανατοῦνται ἢ ἐκτίθενται, ἵνα μὴ γίνωνται ἐμπόδιον εἰς τὴν φυλὴν ἐν τῷ τοῦ βίῳ ἀγῶνι. Παρ' ἀρχαίοις Ἕλλησι καὶ Ἑβραίοις ἡ δύναμις τῆς πόλεως ἦτο τοῦ κράτους ἡτο τὸ κυριώτατον. Τοιούτων δὲ λαῶν ὁ ἠθικὸς κώδιξ περιλαμβάνει τρόπους τοῦ πράττειν, οἵτινες ἐμποιοῦν ἡμῖν φρίκην, ἀλλ' ἐξεταζομένων πάντων τῶν ὄρων εὐρίσκονται ἔχοντες λόγον. Ἄνδρες, οἵοι ὁ Σωκράτης, Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης, δυνάμενοι βεβαίως νὰ θεωρῶνται ὑφ' ἡμῶν ὡς ὑψηλοὶ ἄποιοι ἐλληνικῆς ἠθικότητος, ὑπελάμβανον δίκαια καὶ πρέποντα θίσματα, ἅπερ παρ' ἡμῶν μὲν κατακρίνονται, ἀλλ' ἐκεῖνοις ἐφαίοντο οὐσιώδη πρὸς τὴν ὑπαρξίαν τῆς πόλεως¹⁾. Ὁ Πλάτων ποιῆται λόγον περὶ ἐκθέσεως παιδίων μετὰ τύσης ἀδιαφορίας, ὅσῃν μεις θὰ ἐπεδεικνύομεν ἐπὶ τῷ φόνῳ κυνὸς (Πολιτ. σελ. 460 : «Τὰ τῶν χειρόνων, καὶ εἰάν τι τῶν ἐτέρων ἀνάπηρον γίγνηται, ἐν ἀπορρήτῳ τε καὶ ἀδήλῳ κατακρύψουσιν, ὡς πρέπει»). Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης δικαιολογεῖ τὴν δουλείαν διὰ τῆς ἀνάγκης αὐτῆς καὶ πως χαριεντιζόμενος λέγει, ὅτι τότε δὲν θὰ ὑπάρχη χρεια δούλων, ὅταν αἱ κερκίδες ἐπὶ τῶν ἰστῶν κερκίζωσιν αὐταὶ ἀφ' ἑαυτῶν (Πολιτικ. βιβλ. Α, κεφ. ΙΙ: «Εἰ γὰρ ἠδύνατο ἕκαστον τῶν ὀργάνων κελυσθὲν ἢ προαισθόμενον ἀποτελεῖν τὸ αὐτοῦ ἔργον,

1) Πρὸς Πλάτωνος Πολιτείας. Ἀριστοτέλους Πολιτικά. Mahaffy, Social Life in Greece, Σπένσερον, Inductions of Ethics Rée, Entstehung des Gewissens. Williams, A Review of Evolutional Ethics. Sutherland, The Origin and Growth of the Moral Instinct.